

“עד שבא משה רבינו ונשלמה תורה על ידו” על הלכה אחת במשנה תורה לרמב”ם, מקורה ועיצובה

הרב חנוך גמליאל ומנחם כ”ץ

פתיחה

מאמר זה עוסק בהלכה אחת במשנה תורה לרמב”ם. נעיין בהלכה עצמה ונתחקה אחר מקורותיה, תוך ניסיון לעמוד על דרכו של הרמב”ם בעיצוב הלכה זו. נדמה כי לעיון זה יהיו השלכות על הבנת תפישת הרמב”ם את מוסד התפילה ואת משמעות תרי”ג מצוות ושבע מצוות בני נח.

כך פותח הרמב”ם את פרק ט בהלכות מלכים:¹

- [1] על ששה דברים נצטוה אדם הראשון:
על עבודה זרה, ועל ברכת השם, ועל שפיכות דמים, ועל גלוי עריות, ועל הגזל, ועל הדינין.
אף על פי שכולן קבלה הן בידינו ממשנה רבנו והדעת נוטה להן, מכלל דברי התורה יראה שעל אלו נצטוה.
- [2] הוסיף לנח אבר מן החי, שנאמר “אך בשר בנפשו דמו לא תאכלו” (בראשית ט ד), נמצאו שבע מצוות.
- [3] וכן היה הדבר בכל העולם עד אברהם, נצטוה יתר על אלו במילה, והוא התפלל שחרית.
- [4] ויצחק הפריש מעשר והוסיף תפלה אחרת לפנות היום.
- [5] ויעקב הוסיף גיד הנשה והתפלל ערבית,
- [6] ובמצרים נצטוה עמרם במצוות יתירות,
- [7] עד שבא משה רבנו ונשלמה תורה על ידו.

1 משנה תורה מהדורת הרב י’ קאפח, עמ’ שד-שז. מספור השלבים שהרמב”ם מתאר נעשה על ידינו.

“עד שבא משה רבינו ונשלמה תורה על ידו”

הבעיות בהלכה זו

- הרמב"ם מציג כאן את מכלול המצוות שקיבלנו כתהליך הדרגתי בן שבעה שלבים, החל מאדם הראשון ועד משה רבנו. תיאור זה עורר כבר בעבר תמיהות רבות:
- א. הראב"ד תמה מדוע כתב הרמב"ם שיצחק הוא שהפריש מעשר ולא אברהם, והרי בתורה נראה שאברהם הוא שנתן מעשר – “וַיִּתֵּן לוֹ מֵעֵשֶׂר מְלֵל” (בראשית יד כ). על כן קובע הראב"ד: “כִּן רְאוּי לומר: והוא התפלל שחרית והפריש מעשר ויצחק הוסיף תפלה אחרת”².
- ב. הכסף משנה תמה על מקורו של הרמב"ם לטענה כי אדם הראשון נצטווה שש מצוות, והרי בתלמוד הבבלי, מסכת סנהדרין, לומדת הגמרא מפסוק בו נאמרו דברים לאדם הראשון, על שבע מצוות בני נח:
- תנו רבנן: שבע מצוות נצטוו בני נח: דינין, וברכת השם, עבודה זרה, גילוי עריות, ושפיכות דמים, וגזל, ואבר מן החי [...] מנהגי מילי? אמר ר' יוחנן: דאמר קרא “ויצו ה' א' אל האדם לאמר מכל עץ הגן אכול תאכל” (בראשית ב טז)³.
- ג. הכסף משנה מוטרד גם משאלה נוספת: “אמנם מה שכתב ‘ובמצרים נצטווה עמרם’ צריך עיון היכי מייתי לה?” במילים אחרות – מה המקור לדברי הרמב"ם על מצוות שנצטווה עמרם במצרים?
- שלוש השאלות שהעלינו בזה – מעשר יצחק, שש מצוות אדם הראשון, ומצוות עמרם – נובעות מתוך הפער בין הרמב"ם והמקורות הקודמים לו העוסקים בכך. שאלה נוספת היא שאלה פנימית ברמב"ם עצמו, הנובעת מסתירה, לכאורה, בין הלכתנו להלכה אחרת במשנה תורה:
- ד. בהלכה שלפנינו מציג הרמב"ם את התפילות כתקנת האבות, או כמעין תקנת האבות, בעוד שבהלכות תפילה פרק א הלכה ה כתב: “וכן תקנו שיהא מנין התפלות כמנין הקרבנות וכו'”. מפרשי הרמב"ם בהלכות תפילה הבינו שהכריע במחלוקת שבמסכת ברכות (כו ע"ב) כדעה שיתפלות כנגד תמידין תקנום⁴, והנה, בהלכות מלכים כתב להפך⁵.
- שלוש השאלות הראשונות מחייבות עיון במקורותיו של הרמב"ם. לאחר שנברר מהו מקורו של הרמב"ם, נוכל לבדוק כיצד הרמב"ם מעצבו לכדי ההלכה שלפנינו, ואולי יהיה בכך כדי לשפוך אור גם על השאלה הרביעית.

2 השגת הראב"ד שם.

3 בבלי, סנהדרין נו ע"א וע"ב.

4 עיין למשל בכסף משנה ובלחם משנה שם.

5 על עצם הסתירה עומד י' בלידשטיין, התפילה במשנתו ההלכתית של הרמב"ם, ירושלים תשנ"ד, עמ' 70-71. בלידשטיין מבאר מדוע הכריע הרמב"ם בהלכות תפילה שתפילה כנגד קרבנות, אולם הוא מותיר את שאלת הבאת הדעה שתפילה אבות תקנוה בלי הסבר מספיק, ואינו נדרש לסתירה זו.

תשובות הדורות הקודמים

נפתח בסקירת מאמצי הבירור של הפרשנים בדורות עברו כטרם נציע אנו את המקור המלא והמדויק, לדעתנו, לדברי הרמב"ם. על השאלה הראשונה שהציג הראב"ד, בדבר המעשר של יצחק דווקא, ולא של אברהם, עונה הכסף משנה על אתר שהרמב"ם תלה את עניין המעשר ביצחק מפני שאברהם עישר רק משלל המלחמה (בראשית יד כ) ואילו יצחק עישר מן היבול החקלאי, כבמעשרות של תורה. הכסף משנה עצמו אומר שהוא מציע זאת כאפשרות – "ואפשר לומר" – תוך שהוא מתבסס בדבריו על מדרש חכמים, הנמצא לפנינו בבראשית רבה:

"וימצא בשנה ההיא מאה שערים" והלא אין הברכה שרויה על דבר שהוא במשקל ובמידה ובמניין, ולמה מדדן? בשביל לעשרן.⁶

הכסף משנה עונה גם על השאלה השנייה, שהעלה הוא עצמו, בדבר מספר המצוות שנצטווה אדם הראשון – שש או שבע. לדבריו, אמנם הבבלי בסנהדרין מביא פסוק לשבע מצוות בני נח מאדם הראשון, אלא שהרמב"ם ראה בכך אסמכתא בלבד, ועל כן העדיף דעה אחרת באותה סוגיה, דעתו של ר' יהודה, ממנה משמע שאדם הראשון נצטווה רק שש מצוות. אולם, כפי שהכסף משנה עצמו מעיר, ההסתמכות על דברי ר' יהודה יוצרת בעיה חדשה, מפני שר' יהודה טען שאדם הראשון נאסר גם באכילת בשר, וזה אינו ברמב"ם כאן. לכן מציע הכסף משנה שהרמב"ם מנה פה רק מצוות שנצטווה אדם הראשון ונוהגות לדורות.

מהלך דבריו של הכסף משנה מעיד על כך שהקושי גדול למדי, ויש עדיין מקום לחפש תשובות מלאות יותר. הכסף משנה הניח שמקורו של הרמב"ם הוא בסוגיית הבבלי בסנהדרין, ולכן התקשה בהתאמה בין הסוגיה ובין הרמב"ם. אבל בקרב פרשני הרמב"ם היו מי שהציעו שמקורה של הלכה זו אינו בסוגיית הבבלי. ראשון לכולם הוא הר"ן בחידושו לסנהדרין, וכך הוא אומר:

והרמב"ם כתב בפרק ט מהלכות מלכים 'על ששה דברים נצטווה אדם הראשון, וכשבא נח הוסיף להם אבר מן החי' והכי איתא בהדיא בואלה שמות רבה בפרשת ואלה המשפטים: נתן הקב"ה לאדם הראשון שש מצוות ולנח הוסיף לו אחת והם ז' ולאברהם הוסיף א' והיא המילה ותפילת שחרית והם ח' וליצחק הוסיף א' והיא המעשר ותפילת המנחה והם ט' וליעקב הוסיף גיד הנשה ותפילת ערבית והם עשרה. ולפום גמרינן היה משמע לכאורה דפליג אהא לואלה שמות, דאנן אמרינן ז' מצוות והתם אמרינן ו' מצוות, אלא דמשמע לי דלא רמי אהרדי דאדם הראשון אפילו באכילת בשר שחוטא אסור, אם כן לא נהג ביה איסור לדורו אלא בו' מצוות, ונח דאישתרי ליה בשר נהוג ביה איסור ז'

6 בראשית רבה פרשה סד, עמ' 706. הנוסח כאן לפי כ"י וטיקן 30.

“עד שבא משה רבינו ונשלמה תורה על ידו”

מצוות והכי איתא בברייתא דגמרינן, אכל תאכל רמז לו על אבר מן החי כלומר רמז איסור על הדורות הבאים.⁷

פתרונו של הר”ן – שקדם, כמובן, לכסף משנה – הוא שאמנם מקורו של הרמב”ם אינו בסוגיית הבבלי אלא במדרש אגדה, ולדעתו – שמות רבה. הר”ן עומד על הסתירה בין הרמב”ם לסוגיה, ובין המקור במדרש לסוגיה. פתרונו שונה מזה של הכסף משנה. הוא מציע לקבל את המקור על שבע מצוות לאדם הראשון, אך להניח שאחת מהן – אבר מן החי – נאמרה לו בתור רמז לאיסור עתידי. לכן אפשר לומר שהרמב”ם מקבל את הסוגיה בבבלי אך מציג את הדברים ברוח מדרש האגדה. הר”ן מפנה לברייתא בסוגיה, אבל כוונתו לא ברורה, שכן בסוגיה לפנינו אין ברייתא כזו.⁸

הר”ן פותח בפנינו כיוון חדש: מקורו של הרמב”ם אינו בהכרח סוגיית הבבלי כי אם מדרש אגדה. בכיוון זה הלכו גם חכמים בדורות האחרונים. מהר”ץ חיות מפנה בחידושו לרמב”ם למקור נוסף “כן הוא במדרש בראשית רבה פרשה יז ופרשה כד ופרשת משפטים ופרשת ואתחנן”. ההפניה היא לשלושה מדרשי רבה, ובתוכם המדרש העתיק והחשוב בראשית רבה.⁹ להלן המקור בבראשית רבה:

“אז ראה ויספרה הכינה וגם חקרה ויאמר לאדם הן יראת ה’ היא חכמה” וגו’ (איוב כח כז).

אמר ר’ יודן בר’ סימון: ראוי היה אדם הראשון שתנתן תורה על ידו. מה טעם. “זה ספר תולדות אדם” (בראשית ה א), אמר הקב”ה יציר כפיי ואיני נותן לו? חזר ואמר: שש מצות נתתי לו ולא יכול לעמוד בהן, היאך אני נותן לו מאתים וארבעים ושמונה מצות עשה ושלוש מאות וששים וחמישה לא תעשה,

וַיֹּאמֶר לֹא אָדָם¹⁰ לָאָדָם אֵינִי נֹתֵן, נֹתֵן אֲנִי לְבָנָי “זה ספר תולדות אדם”.¹¹

7 חידושי הר”ן, סנהדרין נו ע”ב, ד”ה “אכול תאכל”, מהדורת י’ זק”ש, ירושלים תשל”ח, עמ’ רכו-רכז.

8 המהדיר, בהערה 380 שם, מציע שהר”ן כיוון למקור בבראשית רבה ולא בבבלי. עם זאת, יתכן שהר”ן מצטט מבבלי סנהדרין נו ע”ב. הנוסח אצלנו (וכך בכל כתבי היד!) “אכל תאכל” – ולא אבר מן החי. ויתכן שלפני הר”ן עמד נוסח (נוסח מעובד): “אכל תאכל” רמז לו על אבר מן החי. בדומה לכך עיבד בעל מדרש הגדול את דברי הבבלי “ונח נצטווה על אבר מן החי דכתיב “אכל תאכל” ולא אבר מן החי” (מדרש הגדול, בראשית ב יז, מהדורת מרגליות עמ’ פד; ראה שם הערת המהדיר).

9 מדרש אגדה אמוראי, קרוב בזמנו לתלמוד הירושלמי.

10 המדרש דורש את המילה לאדם כאילו היא לא אדם. במהדורת תיאודור-אלבק ‘תיקן’ כאן את הנוסח וכתב ‘לאדם’, וזו כמובן טעות. עיין בהערות אצל אלבק שם.

11 הנוסח כאן על פי כ”י וטיקן 30. השווה מהדורת תיאודור-אלבק עמ’ 234 וההערות שם. הרמב”ן, בהשגותיו לספר המצוות (מהדורת ח”ד שעוועל, ירושלים תשמ”א, עמ’ ה), מביא את הנוסח כמו כ”י וטיקן ולא כמו בנדפס במהדורת תיאודור-אלבק.

הרב חנוך גמליאל ומנחם כ"ץ

במדרש זה נאמר במפורש שאדם הראשון קיבל שש מצוות; כמו כן עוסק במדרש במתן תורה בכללותה, שהוא גם הנושא המעסיק את הרמב"ם בהלכה הנידונה כאן. גם בעל חידושי יד איתן¹² מציע שמקורו של הרמב"ם הוא במדרש רבה ולא בסוגיה בבבלי, וכך הוא עונה על אותה שאלה. הוא מציע תשובה גם לשאלה השלישית – שאלת מקורו של הרמב"ם למצוות שנצטווה עמרם במצרים, ומפנה למכילתא יתרו בה נאמר שישראל נצטוו במצרים מצוות; דבר זה – כך מניח בעל יד איתן – מן הסתם היה על-ידי עמרם שהיה גדול הדור. המכילתא אומרת:

"ויקח ספר הברית ויקרא באזני העם" (שמות כד ז) – אבל לא שמענו מהיכן קרא באזניהם.

ר' יוסי בר' יהוד' אומ': מתחילת בראשית ועד כאן.

ר' אר': מצו' שנצטווה אדם הראשון, מצוות שמצטוו בני נח, מצוות שנצטוו במצרים ובמרה ושאר כל המצוות כולן.¹³

המכילתא אומרת שבמצרים היה מתן מצוות, בדומה לרמב"ם אצלנו. ומדוע יחד לכך הרמב"ם דווקא את עמרם? על כך עונה בעל היד איתן שמצאנו בתלמוד הבבלי¹⁴ שעמרם היה גדול הדור; לכן מסתבר שהוא זה שקיבל את המצוות במצרים. חכמים אחרים הפנו למקורות מדרשיים נוספים. בעל 'מעשה רב'¹⁵ מפנה למדרש שיר השירים רבה, המובא כאן:

ר' לעזר אומר: [משל] למלך שהיה לו מרתף של יין. בא אחד, אורח ראשון, מזג לו את הכוס ונתן לו, בא השני ומזג לו את הכוס ונתן לו, כיון שבא בנו של מלך נתן לו המרתף כולו.

כך אדם הראשון נצטווה על שש¹⁶ מצוות,

הה"ד "ויצו ה' אלהים על האדם" (בראשית ב טז),

"ויצו" – עבודה זרה, המד"א "כי הואיל הלך אחרי צו" (הושע ה יא),

"ה" על קללת השם, שנאמר "ונקוב שם ה' מות יומת" (ויקרא כד טז),

"אלהים" אלו הדיינים, שנא' "עד האלהים יבא דבר שניהם" (שמות כב כז),

"על האדם" – זו שפיכות דמים, דכתיב "שופך דם האדם" (בראשית ט י'),

"לאמר" – זו גלוי עריות, דכתיב "לאמר הן ישלח איש את אשתו והלכה

מאתו" (ירמיה ג א),

"מכל עץ הגן" – על הגזל, דכתיב "המן העץ אשר צויתך" (בראשית ב יז),

נח נתוסף לו אבר מן החי, דכתיב "אך בשר בנפשו דמו" (שם ט ד),

אברהם על המילה,

יצחק חנכה לשמונה,

12 ר' אברהם ב"ר יהודה לייב, ליטא, המאה התשע-עשרה.

13 מכילתא דר"י, מסכתא דבחדש, פרשה ג, עמ' 211, על-פי כ"י אוקספורד 151.

14 בבלי סוטה יב ע"א.

15 מעשה ר"ב, רב בצלאל הכהן מווילנא, המאה התשע-עשרה.

16 כך בכתבי היד, בדפוס "שבוע"!

“עד שבא משה רבינו ונשלמה תורה על ידו”

יעקב על גיד הנשה, שנאמר “על כן לא יאכלו בני ישראל את גיד הנשה” (בראשית לב), יהודה על היבמה, שנא’ “ויאמר יהודה לאונן בא אל אשת אחיך ויבם אותה” (שם לח), אבל אַתָּ רמ”ח מצות עשה ושס”ה מצות לא תעשה.¹⁷

עד כאן מצאנו שהחל ברבותינו הראשונים (הר”ן) וכלה באחרונים מוצגת הדעה לפיה המקור לדברי הרמב”ם בהלכה זו אינו בסוגיה של התלמוד הבבלי אלא במדרשי האגדה. דעה זו פותרת את השאלה השנייה (שש / שבע מצוות בני נח) והשלישית (מצוות שנצטווה עמרם במצרים), אך עדיין נותרו השאלה הראשונה (מעשר יצחק / אברהם) והרביעית (תפילות כנגד תמידין / תפילות אבות תיקנום) בעינינו.

דברי האחרונים שהזכרנו כאן, וכן דברי הר”ן, הובאו כולם במפרשי הרמב”ם המודפסים במהדורה הרגילה של משנה תורה דפוס ורשא-וילנא. בימינו מתבקש העיון במהדורת פרנקל, אשר אחת ממטרותיה היא מציאת המקור לדברי הרמב”ם וציונו. המעיין בהלכה שלנו במהדורה זו ימצא כי לא הוסיפה דבר שלא היה כבר במהדורה המקובלת לפניו.¹⁸

מקור חדש – פסיקתא דרב כהנא

יש מקור מדרשי נוסף, והוא, לדעתנו, מקורו המלא של הרמב”ם בהלכה זו – הפסיקתא דרב כהנא. הפסיקתא דרב כהנא הוא מדרש אמוראי ארץ-ישראלי למועדים ולשבטות מיוחדות, מסודר לפי לוח השנה. כל פסקה היא דרשה לקריאת התורה או להפטרה של המועד. המדרש היה ידוע לחלק מן הראשונים, אך כיוון שלא נדפס במאות הראשונות של הדפוס (מאות חמש-עשרה - שש-עשרה), הלך ונשתכח במרוצת הדורות. כאמור, מדרש זה היה אבוד עד ששחזרו י”ל צונץ. המדרש יצא לאור בפעם הראשונה על-ידי שלמה בובר (תרכ”ח), ומהדורה חדשה על-ידי מנדלבוים (תשכ”ב). הקטע בפסיקתא דרב כהנא אותו אנו מזהים כמקורו של הרמב”ם הוא תחילתה של פתיחתא לקריאת התורה לחג השבועות – חג מתן תורה (שמות יט א). בפסיקתא נאמר (פיס’ יב, “בחדש השלישי”, מהדורת מנדלבוים, עמ’ 202-203):

ר’ יודה בר’ סימון פתח: “רבות בנות עשו חיל ואת עלית על כלנה” (משלי לא כט).
[1] אדם הראשון נצטווה על שש מצות,
ואילו הן, על עבודה זרה ועל ברכת השם ועל הדינין ועל שפיכות דמים ועל

17 הנוסח עפ”י כ”י וטיקן 76, פרשה א, טז, מהדורת דונסקי.

18 בחלק הנוסף בסוף המהדורה, הנותן מפתוח של ספרות רחבה שעסקה ברמב”ם, יש התייחסות לחלק מהשאלות שהעלינו כאן, כגון הסתירה בין הלכות תפילה להלכות מלכים, וכגון המקור לדברי הרמב”ם – אך התייחסות זו לא יצאה מכלל הפניה לספרות האחרונים הדנה ברמב”ם, ולא ניסיון למצוא את המקור עצמו בספרות חז”ל. ללא ידיעת המקור, נשאר הפרשנות המאוחרת בגדר השערה אפשרית, החסרה בסיס מוצק.

הרב חנוך גמליאל ומנחם כ"ץ

גילוי עריות ועל הגזל,
וכולהם בפסוק אחד,
הדה הוא דכתיב "ויצו י"י אלהים על האדם לאמר מכל עץ הגן אכל תאכל"
(בראשית ב טז).

"ויצו" – זה עבודה זרה, כמה דאת אמר "כי הואיל הלך אחרי צו"
(הושע ה יא).

"י"י" – זו ברכת השם, כמה דאת אמר "ונקב שם י"י מות יומת
(ויקרא כד טז).

"אלהים" – אילו הדיינין, כמה דאת אמר "אלהים לא תקלל"
(שמות כב כז).

"על האדם" – זו שפיכות דמים, כמה דאת אמר "שופך דם האדם"
(בראשית ט ו).

"לאמר" – זה גילוי עריות, כמה דאת אמר "לאמר הן ישלח איש את
אשתו" וג' (ירמיה ג א).

"מכל עץ הגן" – זה הגזל, כמה דאת אמר "ומעץ הדעת טוב ורע לא
תאכל ממנו" (בראשית ב יז).

[2] נח נצטווה על אבר מן החי, שנאמר "אך בשר בנפשו דמו לא תאכלו" (שם ט ד).

[3] אברהם נצטווה על המילה, שנאמר "ואתה את בריתי תשמר" (שם יז ט).

[4] יצחק חייך לשמנת ימים, שנאמר "וימל אברהם את יצחק בנו בן שמונת ימים"
(שם כא ד).

[5] יעקב על גיד הנשה, שנאמר "על כן לא יאכלו בני ישראל את גיד הנשה" (שם לב
לג).

[6] יהודה על היבמה, שנאמר "ויאמר יהודה לאונן בא אל אשת אחיך ויבם אתה" וג'
(שם לח ח).

[7] אבל אַתְּ נצטווה¹⁹ מאתים וארבעים ושמונה מצות בעשה, ושלוש מאות וששים
וחמש מצות בלא תעשה.

מאתים וארבעים ושמונה מצות בעשה, כנגד מאתים וארבעים ושמונה איברים שיש
באדם,

כל אבר ואבר אומר לאדם בבקשה ממך עשה בי את המצוה הזאת.

ושלוש מאות וששים וחמש מצוות בלא תעשה, כנגד ימות החמה,

כל יום ויום או' לאדם בבקשה ממך אל תעש בי את העבירה הזאת.

המדרש בפסיקתא, וכמוהו המדרש בשיר השירים רבה שראינו לעיל, מציגים
התפתחות בשבעה שלבים ממצוות של אדם הראשון ועד למתן המצוות כולן בהר
סיני. תהליך זה הוא המתואר ברמב"ם, ולכן יש לראות במדרשים אלה את המקור
לדבריו.

שני המדרשים האלה, כמו גם מדרשי האגדה האחרים, מבדילים בין שש
המצוות שנצטווה אדם הראשון לבין השביעית שנצטווה נח, ובזה הם מתאימים

19 במהדורת מנדלבוים נוסף "בסיני נצטווה תרי"ג מצוות", אך נוסח זה אינו בכ"י אוקספורד
(נויבוואר 1, 151), שהוא נוסח הפנים הבסיסי, ואף לא בשלשת כ"י נוספים (2א, כ, ש), ראה
שם בחילופי נוסחאות.

“עד שבא משה רבינו ונשלמה תורה על ידו”

לרמב"ם ואינם מתאימים לתיאור בתלמוד הבבלי במסכת סנהדרין. ראוי להעיר כאן כי הדיון במסכת סנהדרין מתנהל מתוך קו מחשבה אחר, והוא היקף מצוות בני נח, כך שבאופן טבעי הוא מכיל דעות שונות בנושא, ובכללן הדעה בדבר שבע המצוות. הדיון בתלמוד, אם כן, אינו על השלבים ההיסטוריים בהתגבשות המצוות בכללותן, אלא על סך חובות הנוכחים, ובזה הוא שונה לגמרי ממגמתו של הרמב"ם בתיאורו בהלכה זו.²⁰

אמנם מזיהוים של מדרשים אלה כמקור לדברי הרמב"ם, עולה בעיה חדשה בהבנת דבריו – מדוע החליף את יהודה בעמרם? כמו כן, עתה מתחזקת שאלת הרמב"ם – למה קבע הרמב"ם שיצחק הפריש מעשר, ולא אברהם? בשאלות אלה נטפל בהמשך.

מניין לנו שהרמב"ם הכיר את המדרש בפסיקתא ולא התבסס על אחד המדרשים האחרים שציטטנו לעיל, כגון מדרש שיר השירים רבה? ראייה מפורשת לכך נמצא בהקדמתו לספר המצוות, שם אומר הרמב"ם כך:

בגמר מכות (כג ע"ב) אמרו שש מאות ושלוש עשרה מצות נאמרו לו למשה בסיני, שלש מאות וששים וחמש כנגד ימות החמה, ומאתים וארבעים ושמונה כנגד אבריו של אדם. ואמרו עוד על דרך הדרש כי מה שמצות עשה כמנין האברים, כלומר שכל אבר ואבר אומר לו לאדם עשה בי מצוה, ושמצות לא תעשה כמנין ימות השנה, כלומר כל יום ויום אומר לו לאדם אל תעש בי עברה.²¹

הרמב"ם מצטט כאן סוגיה ממסכת מכות בה דורש ר' שמלאי את מנין תרי"ג מצוות, וטוען שיש מקור נוסף, מדרשי, האומר שמנין מצוות עשה הוא כמנין האיברים בגופו של אדם, ומנין מצוות לא תעשה הוא כמנין ימות השנה, תוך שהוא מצביע על הרעיונות הגלומים בכך. הרב קאפח מעיר על אתר²² שמקורו של הרמב"ם הוא מדרש תנחומא, אולם מקור זה אינו דומה לדברי הרמב"ם עצמו, כפי שכבר הראה ש' בובר, מהדירו של התנחומא. וזו לשון התנחומא:

אמר ר' אבא:

רמ"ח מצות [עשה] בתורה כנגד איברים שבאדם, שכל אבר ואבר צוות על האדם ואומר עשה בי מצוה שנחיה בזכותה ותאריך ימים, ושס"ה מצות לא תעשה, כמנין ימות החמה, שבכל יום חמה זורחת עד שהיא שוקעת, אומרת וצווחת לאדם גזורני עליך במי שהגיע ימים ליום זה, אל תעבור בי את העבירה הזאת, ואל תכריע אותי, ואת כל העולם לכף חובה, הרי תרי"ג מצות, [...] ²³

20 לכל העניין ראה מ' כ"ץ, "ירושלמי סוף עבודה זרה", סידרא יב (תשנ"ו), עמ' 95, ועמ' 83 ואילך.

21 ספר המצוות, מהדורת הרב י' קאפח, עמ' ז.

22 שם, הערה 54.

23 מדרש תנחומא, מהדורת בובר, פרשת כי תצא סימן ב, יז ע"א וע"ב.

הפער בין המדרש בתנחומא ובין דברי הרמב"ם בספר המצוות ניכר לעין. על כן נראה לומר, שהמקור האמיתי של הרמב"ם הוא במדרש הפסיקתא שלפנינו; דברי הפסיקתא מתאימים בדיוק לדברי הרמב"ם בהקדמתו לספר המצוות, ונראה שממנו הוא ציטט.

עתה, אחרי שהוכחנו שהרמב"ם הכיר והשתמש בפסיקתא הזו בהקדמתו לספר המצוות, סביר מאוד לחשוב שהיא שעמדה לנגד עיניו כשניסח את ההלכה בהלכות מלכים, הלכה העוסקת אף היא במנין המצוות.

המסקנה היא, שהמקור לדברי הרמב"ם בהלכה זו הוא מדרש אגדה, ובאופן מדויק יותר – הפסיקתא דרב כהנא, ולא מדרשי אגדה אחרים שהעירו עליהם רבותינו האחרונים. מדרשי האגדה האחרים הינם מאוחרים, ומרחיבים את הרעיון שיש כבר בפסיקתא; כפי שהראינו, לא הם שימשו כמקור לרמב"ם בהלכה זו.

עיצוב המדרש בפסיקתא מול העיצוב ברמב"ם

כעת, כשמקורו של הרמב"ם נראה ברור, עלינו לעמוד על ההבדל בין הרמב"ם למקורו. הבדלים אלו יוכלו ללמד אותנו על מגמותיו של הרמב"ם בניסוח הדברים. ראשית יש לברר את משמעות העיצוב של המדרש בפסיקתא.

הפסיקתא בנויה בשבעה שלבים מן ההתחלה ועד לשלמות שהיא מתן תורה. העובדה שמתן תורה הוא השלב השביעי באה להדגיש את חשיבותו וחביבותו.²⁴

24 "לעולם שביעי חביב" (ויקרא רבה כט, מהדורת מרגליות, עמ' תר"פ), שם (עמ' תר"פ-תרפ"א) מובאות עשר שביעיות:

"בחדש השביעי" לעולם שביעי חביב.

1 למעלה שביעית חביבה, "וילון רקיע שחקים זבול מעון מכון ערבות, סולו לרוכב בערבות ביה שמו" (תהלים סח ה).

2 בארצות שביעית חביבה, "ארץ אדמה ארקא גיא צייה נשייה תכל, והוא ישפוט תכל בצדק" (שם ט ט).

3 בדורות שביעי חביב, "אדם שת אנוש קינן מהללאל ירד חנוך, ויתהלך חנוך את האלהים" (בראשית ה כד).

4 באבות שביעי חביב, "אברהם יצחק ויעקב ולוי וקהת ועמרם ומשה, ומשה עלה אל האלהים" (שמות יט ג).

5 במלכים שביעי חביב, "שאל ואישבושת ודוד ושלמה ורחבעם ואביה ואסא, ויקרא אסא אל י"י אלהיו" (דברי-הימים ב יד י).

6 בבנים שביעי חביב, "אוצם הששי דוד השביעי" (דברי-הימים א ב טו).

7 בשנים שביעית חביבה, "ובשנה השביעית שבת שבתון יהיה לארץ" (ויקרא כה ד).

8 [בשמיטים השביעי חביב, "וקדשתם את שנת החמישים שנה" (ויקרא כה י)] [כך בכ"י פריס 149 ובדפוס ראשון, ראה בחילופי נוסחאות שם].

9 בימים שביעי חביב, "ויברך אלהים את יום השביעי" (בראשית ב ג).

10 בחדשים שביעי חביב, "בחדש השביעי".

על העדפת המספר שבע ראה ש"י פרידמן, "מבנה ספרותי בסוגיות הבבלי", דברי הקונגרס העולמי השישי למדעי היהדות, כרך ג, ירושלים תשל"ז, עמ' 396-402, והספרות הרשומה שם.

“עד שבא משה רבינו ונשלמה תורה על ידו”

סדר המצוות לאדם הראשון המנוי בפסיקתא מובא לפי סדר הדרשה על הפסוק “ויצו יי אלהים על האדם לאמר מכל עץ הגן אכל תאכל”. הרמב”ם, לעומת זאת, לא נצמד לסדר המילים בפסוק, אלא מנה את המצוות על פי סדר הגיוני. סדר זה מהווה מעין כותרת לתהליך כולו, כפי שהוא מתואר בהמשך הפרק.

המדרש בשיר השירים רבה מוסיף משל נאה על חבית היין. מדברי שניהם – הפסיקתא ומדרש שיר השירים רבה – עולה שהמצוות שקיבלו ישראל הן מתנה טובה והטבה עצומה לאדם ולעם ישראל, בניגוד לגויים שלא קיבלו אותה. המספרים רמ”ח ושס”ה מביעים את כוליות המצוות – הן בזמן והן באדם.²⁵ רמ”ח – ראה למשל משנה אהלות א ח: “מאתים וארבעים ושמונה אברים באדם”, וכו’. שס”ה – תוספתא פרה פ”א ה”ו: “כבשים בני שנה האמוריין בתורה שלש מאות וששים וחמשה, כנגד ימות החמה דברי ר’”. הגויים לא ראויים למצוות כולן, לאותה מערכת כולית, ולכן לא קיבלו אותן, אבל ישראל ראויים להן.

לעומת זאת, מהלך הדברים ברמב”ם שונה מאוד. המגמה של הרמב”ם היא להראות את תרי”ג מצוות כמכלול אשר שבע מצוות בני נח הן חלק קטן בו, באופן שמשמע ממנו שלגויים יש חלק בתורה.²⁶ דברי הרמב”ם בהלכה הנידונה כאן הם המשך לדבריו בסוף פרק ח, שם עסק הרמב”ם בשאלה של גוי המקיים שבע מצוות בני נח – באילו תנאים הוא נקרא חסיד אומות העולם ויש לו שכר לעולם הבא, ובאילו לא. באה ההלכה בראש פרק ט, ומציגה את שבע המצוות האלה כחלק ראשוני של תורת משה. גם בסוף פרק ח הדגיש הרמב”ם שגוי יקבל שכר על קיום שבע המצוות רק אם יקיימן מפני שה’ ציווה כך, והדברים בראש פרק ט ממשיכים קו מחשבה זה ומשלימים אותו. במלים פשוטות – כיוון הדברים ברמב”ם בהלכה זו הוא אוניברסלי.

יש בכך כדי לענות גם על השאלה הרביעית שהבאנו לעיל, בדבר היחס בין תיאור התפתחות תפילה בהלכות מלכים לבין התיאור המקביל בהלכות תפילה. בהלכות מלכים הציג הרמב”ם את התפילה לא כעניין לאומי, אלא כדבר שנהגו בו כבר האבות לפני מתן תורה.²⁷ בהלכות תפילה, לעומת זאת, הציג את התפילה

25 נושא מספר המצוות – רמ”ח מצוות עשה, שס”ה מצוות לא תעשה, ובסיכום כולל – תרי”ג מצוות – מצריך דיון נפרד ואין כאן מקומו. ראה לעת עתה: א”א אורבך, חז”ל – אמונות ודעות, ירושלים תשל”ו, עמ’ 301-302; ד’ הנשקה, “כלום נתנו התנאים מספר למצוות?”, סיני קטז (תשנ”ה), עמ’ מז-קח; נ’ הנציג, “שלוש מאות’ וראשית התפתחותו של מניין המצוות”, סיני פג (תשל”ח), עמ’ קנג-קנח.

26 על גישה המרחיבה תפיסה זו, לפיה התורה היא נחלתם של כל באי עולם, ראה: מ’ הירשמן, תורה לכל באי עולם, הקיבוץ המאוחד, תשנ”ט (1999).

27 כשעדיין לא היו תרי”ג מצוות. השאלה אם לאבות היה מבחינת ההלכה מעמד של “בני נח” מצריכה עיון בנפרד, ואין כאן מקומה. הרחיב בכך בעל המשנה למלך בספרו ‘פרשת דרכים’ סימן ב.

כמצווה בעלת אופי לאומי מובהק, שרק לישראל יש חלק בו, ולכן הציג אותה כנגד התמידים, היינו, כנגד קרבנות שישראל מקריבים. אין כאן סתירה, אלא בחירה בנקודות מבט שונות המשתלכות בהצגת הדברים בכל מקום. למעשה הרמב"ם לא הכריע במחלוקת שבגמרא, אם תפילות אבות תיקנום או תפילות כנגד תמידין תיקנום, אלא תפס את שני הטעמים כמשקפים שתי פנים של התפילה; לכן הציג פן אחד, הפן הלאומי, בהלכות תפילה, שם מיקד את תשומת הלב בקיבוע התפילה כתגובה לאירועים שעברו על עם ישראל, ואילו בהלכות מלכים הציג את הפן השני, הכלל-אנושי, באמצעות אבות האומה טרם מתן תורה. בראייה זו הוא הרבה יותר קרוב למסקנת הסוגיה בבבלי ממה שנראה על פי הלכות תפילה בלבד, משום שהמסקנה שם היא "תפלות אבות תקנום ואסמיניהו רבנן אקרבנות" (בבלי ברכות כו ע"ב).²⁸

לסיום, עלינו להסביר מדוע שינה הרמב"ם ממקורותיו והחליף את יהודה בעמרם. ובכן, במורה נבוכים מסביר הרמב"ם²⁹ שהייבום היה נוהג כללי טרם מתן תורה; בשל כך, כנראה, לא יכול היה להציג אותו כציווי של ה' ליהודה. כמו כן יש לענות על שאלת הראב"ד, שהיא השאלה הראשונה ששאלנו: הרי גם לפי הפסיקתא אברהם נצטווה על המילה ויצחק חינך את המילה, ומדוע שינה כאן הרמב"ם, וייחס ליצחק את מצוות המעשר? אין לנו תשובה ודאית, אך נוכל להציע שבעיני הרמב"ם היתה כאן בעיה במדרש, בכך שאברהם ויצחק שניהם מבצעים אותה המצווה, בעוד שהוא רצה לייחס לכל אחד מצווה בפני עצמה. סופו של דבר, אברהם נצטווה במפורש על המילה, וליצחק חסרה מצווה. הפתרון של הרמב"ם היה מצוות המעשרות, המוזכרת במדרש בראשית רבה בהקשר ליצחק, כפי שראינו.

סיכום

במאמר זה ניסינו להתחקות אחר מקורו של הרמב"ם בהלכה אחת. חיפוש המקור לדברי הרמב"ם היה עיסוק לימודי מרתק מאז כתיבת משנה תורה ועד היום, ובמידה מסוימת אפשר לומר שהמקורות עליהם הצביעו חכמי הדורות כבסיס דברי הרמב"ם, משקפים את מרחב המקורות בהם עסקו אותם החכמים עצמם. מצאנו שמקורו של הרמב"ם בהלכה זו אינו סוגיית הבבלי אלא מדרשי האגדה למיניהם, ואף הצבענו על המדרש המדויק ממנו, לדעתנו, שאב הרמב"ם את דבריו.

28 כמובן, ניתן לומר שהרמב"ם פסק כר' יהושע בן לוי, והסוגיה רק מתרצת כך על מנת שלא תהיה קושיה על ר' יוסי בר' חנינא. אולם מגמת עריכת הסוגיה היא להוביל למסקנה כי "תפלות אבות תקנום ואסמיניהו רבנן אקרבנות", ועל כך נרחיב, א"ה, במקום אחר.

29 מו"נ ג מט, עמ' שצב במהדורת הרב י' קאפח.

“עד שבא משה רבינו ונשלמה תורה על ידו”

אולם במציאת המקור אין די; יש לתת את הדעת גם על הדרך בה עיצב הרמב"ם מקור זה לכדי ההלכה המופיעה לפנינו. ואכן, כצפוי, גם במקרה דנן הרמב"ם לא העתיק את המקורות כמות שהם, אלא שקל היטב כל ניסוח, והתאים את הדברים למגמתו בחיבורו. כפי שראינו, השינויים שנתחוללו בתהליך זה לימדונו רבות על דרך העבודה והמחשבה של הרמב"ם.

משתמע מדברי הרמב"ם הללו, שתרי"ג מצוות הן שיאו של תהליך הציורי שהחל באדם הראשון, ובוה הרמב"ם הולך בעקבות ספרות המדרש. אבל בעוד המדרש מנגיד את הגויים לישראל, ומגמתו להראות שהגויים לא קיבלו את רוב רובן של המצוות – בחלק מהמדרשים אף מודגש שהם לא קיימו אותן – הרי שהרמב"ם רואה את מצוות בני נח כחלק ממכלול תרי"ג מצוות, ומשמעות הדבר שגם לגויים יש חלק בעולם של המצוות.

הלכה זו ברמב"ם פותחת את החטיבה העוסקת במצוות בני נח, פרקים ט-י בהלכות מלכים. בהמשך, בסוף פרק יא מהלכות מלכים, מציג הרמב"ם את תפישתו ההיסטוריוסופית ואומר:

וכל הדברים האלו של ישוע הנצרי ושל זה הישמעאלי שעמד אחריו אינן אלא לישר דרך למלך המשיח ולתקן העולם כולו לעבוד את ה' ביחד שנאמר (צפניה ג ט) כי אז הפך אל עמים שפה ברורה לקרא כלם בשם ה' ולעבדו³⁰ שכס אחד. כיצד, כבר נתמלא העולם כולו מדברי המשיח ומדברי התורה ומדברי המצוות, ופשטו הדברים האלו באיים רחוקים ובעמים רבים ערלי לב, והם נושאים ונותנים בדברים אלו ובמצוות התורה. אלו אומרים מצוות אלו אמת היו וכבר בטלו בזמן הזה, ולא היו נוהגות לדורות. ואלו אומרים דברים נסתרים יש בהם ואינן כפשוטן, וכבר בא משיח וגלה נסתריהם. וכשיעמוד המלך המשיח באמת ויצליח וירום וינשא מיד הם כולם חוזרים ויודעים ששקר נחלו אבותיהם ושנביאיהם ואבותיהם הטעום.³¹

דברים אלו מתקשרים לדבריו בפתיחת פרק ט, ואפשר לראות בהם שיקוף של המגמה האוניברסלית של התורה.

30 בנוסח המסורה "לעבדו".

31 פרק יא הלכות יא-יג, מהדורת הרב י' קאפח, עמ' שנג. הקטע הזה צונזר במהדורות הדפוס המקובלות, וחסר עדיין בנוסח פרוייקט השו"ת של אוניברסיטת בראילן.